

պատահական չեն թուում: Գեղարդակիր զինուորի թիկնոցի կարմիրը, աւելի քան Սեբաստիայի Աւետարանի պատկերում, ասես ծառայում է նրա վայրագութիւնը ընդգծելուն. գոյնը մանրանրկարում նպաստում է կերպարի բովանդակութեան բացայայտման:

Աւարտելով ռուսինեան «Պաշտօնութիւն» նկարաչարի ուսումնասիրութիւնը, կարելի է եզրակացնել.

ա) այս պատկերները իրենց յորինուածքով նշանակւում են «Պաշտօնութեան» թեմայի զարգացման նոր աստիճանը հայ մանրանկարչութեան մէջ.

բ) քննուող երկերի մէջ իր արուեստի կատարելութեամբ, որպէս գծանկարային եւ գունային լուծումներով եզակի գլուխգործոց, առանձնանում է 1268 թ. Մալաթիայի Աւետարանի մանրանրկարը.

գ) այս ձեւաւորումները բացառիկ կարեւորութիւն են ներկայացնում, որովհետեւ հնարաւորութիւն են տալիս բացայայտելու Թորոս Ռոսլինի եւ նրա սաների մասնակցութիւնը մէկ, առանձին վերջրած պատկերի ստեղծման մէջ.

դ) յիշեալ «Պաշտօնութիւններ» միջոցով հնարաւոր է պարզել, թէ գեղարուեստական ինչ սկզբունքներ են ժառանգել Ռոսլինից նրա յաջորդները.

ե) այս ստեղծագործութիւնները արտակարգ հարուստ են իրենց բովանդակութեամբ, որովհետեւ դրանց մէջ փայլուն կիրառութիւն է գտել հազարամեակների ընթացքում Միջերկրականի ժողովուրդների կուտակած գեղարուեստական փորձը.

զ) քննուող նկարաչարը բազմաթիւ փաստեր է պարունակում վրձնի մեծ վարպետի իր ժամանակակիցների գործերը իմանալու եւ նրանց հետ համաբայլ ընթանալու ձգտման վերաբերեալ.

է) «Պաշտօնութեան» պատկերաչարը անգնահատելի փաստեր է ընդգրկում Ռոսլինի ստորագրութիւնը կրող մատեանների ձեւաւորումների ինքնատուութիւնը, պատմական կարեւորութիւնը բացայայտելու տեսակէտից:

ԼԵՒՈՆ ԶՈՒԳԱՍՁԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Հայկական դրամահատութիւնը վերջացաւ Կիլիկիոյ հայ պետութեան անկումով 1375ին¹: Կան անորոշ գրութեամբ սակաւաթիւ դրամներ որ կը նմանին Կիլիկիոյ վերջին թագաւորներուն դրամներուն, որոնք թերեւս կոխուած են Սոյս փողեղանոցին մէջ 1375էն յետոյ, ժամանակաւորապէս գոհացնելու համար տեղային դրամական պահանջը²: Այս խնդիրը փաստորէն հաստատուած չէ, եւ կրնայ ըլլալ որ այս դրամները ժամանակակից կեղծ կտորներ են:

Ցաւալի է որ հինգ դար անցնելէ յետոյ, երբ հայերը իրենց անկախութիւնը յայտարարեցին Կովկասի մէջ, այդ կարճ ժամանակամիջոցին առիթ չունեցան հատանելու դրամներ եւ գոհացան տպելով թղթադրամներ: Պուշեւիկեան իշխանութեան հաստատումով, բոլոր մետաղեայ դրամները կրեցին Ռուսերէն լեզուն, ամբողջ Սովիէթ միութեան մէջ:

Հայ ժողովուրդը ստիպուած դարձրով գաղթեց իր պատմական հողերէն եւ հաստատեց գաղութներ Հնդկաստանի, Ռուսիոյ եւ Եւրոպայի մէջ: Շատ անգամ, հետեւելով տեղական սովորութիւններու, անոնք հատանեցին գեղեցիկ մետալիոններ: Այս մետալիոններէն նմոյշներ, ոսկի կամ արծաթ, հասած են մեզի³:

Զարմանալիորէն, գիտենք գոնէ երկու տեսակ հայ դրամներ որ վերջին ժամանակներս կոխուած եւ շրջաբերութեան դրուած են: Որքան որ գիտենք, անոնց մասին գրութիւն մը լոյս չէ տեսած պարբերաթերթերու մէջ, թէեւ անոնցմէ մին յիշատակուած է Հ. Գ. Վ. Գալէմբարեանի կողմէ Միպլիեանի «Դասաւորութիւն Ռուբենեան Դրամոց» գրքին մէջ, տպուած 1892ին⁴:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ(?) – Միպլիեանի գրքին յառաջաբանին մէջ Հ. Գալէմբարեան կը նշէ թէ Հէրմիթաթի թանգարանէն Փրօֆ. Մարկով Վիեննա դրկած է չորս փոքր դրամներու գաճերը: Անոնք կը ներկայացնէին այս միակողմանի դրամներու երեք տարբերակները, երկուքը ունենալով Հ գիրը կեղծոնը, եւ երրորդը խաչ մը: Հ. Գալէմբարեան կ'աւելցնէ «այս դրամներն, որչափ տառերու ձեւէն կարելի է գուշակել, շատ վերջին ժամանակներու ծնունդ են, եւ կ'երեւայ թէ Ռուսիոյ հայ գաղթականութեան պատմութեան մէջ կարելի պիտի ըլլայ անոնց ծագումը գտնել»:

Այս դրամներուն ալիւմինում թղթի նմանահանութիւնները հեղինակին դրկուեցան Հէրմիթաթի Prof. Bykovի կողմէ: (Տես թիւ 1, 2 եւ մեծցուած գծագրութիւնները):

- Երեք տարբերակները ունին հետեւեալ գրութիւնները՝
- 1.— Բոլորածե գրութիւնը ԵԿԵՂԵՑ ԱՅ կեղծոնը կը տեսնուի Հ գիրը որ գետեղուած է Ղ գրին տակ:
- 2.— Բոլորածե գրութիւնը կը տարբերի ըլլալով ԵԿԵՂՑԵՑ կեղծոնի Հ գիրը գետեղուած է առաջին Ե-ին տակ:
- 3.— Բոլորածե գրութիւնը նորէն կը տարբերի, ըլլալով ԵԿԵՂՑԵՑԱՅ կեղծոնը կը տեսնուի հաւասարաթեւ խաչ մը:

Դրութիւնը յստակօրէն կը հաստատէ թէ այս փոքր միակողմանի դրամները կոխուած են եկեղեցական հեղինակութեան մը կողմէ, դժբախտաբար ներկայիս յայտնի չէ թէ երբ, ու՞ր եւ կամ ինչ պարագաներու տակ կոխուած են այս կտորները:

Նոյնպէս, այս դրամներուն ինչ նիւթ ըլլալը ստուգուած չէ ներկայիս: Գիտենք որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, 19րդ դարու վերջերը, մետաղեայ դրամներու պակասութեան պատճառաւ, պետութիւնը թոյլատրեց որ փոքրամասնութիւններ, մանաւանդ Հայերն ու Յոյները, տպեն խաւաքարտէ կամ թղթէ դրամադրոշմներ, նամակադրոշմներու մեծութեամբ:

¹ Զարեհ Պ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, Վիեննա, (1963):
² Նոյն, տես տախտակ XLVIII, թիւ 2246-2248:
³ Paul Z. Bedoukian, Armenian Gold Medals, Armenian Numismatic Journal, IX, No. 2, June 1983.
⁴ Հ. Կլեմէս Միպլիեան, Դասաւորութիւն Ռուբենեան Դրամոց, Վիեննա, 1892, էջ XI:

Աստուք շուկային մէջ կընդունուէին մետաղեայ դրամի փոխարէն: Վերջերս այս դրամադրոշմներու կարեւոր հաւաքածոյ մը մէջ տեղ ելաւ եւ արժանացաւ ուսումնասիրութեան եւ տպագրութեան⁵:

ՈՍԿԻ ԵՒ ԱՐԾԱԹ ԴՐԱՄՆԵՐ – Վենետիկի Մխիթարեան վանքը ունի մէկ ոսկի եւ քանի մը արծաթ փոքր դրամներ: Բոլորն ալ նոյնատիպ:

Այս դրամներուն Ա-կողմին վրայ կը տեսնուի կշիռը մը, ունենալով գ եւ ա գրերը կոթին ձախ եւ աջ կողմը: Կան նաեւ երկու գրեր այլ գետեղուած կշիռքին երկու սաներուն միջեւ: Գրերը գլխազիր չեն եւ շատ հաւանական է որ կը ներկայացնեն անձի մը անունը: Դրամին շուրջանակը զարդարուած է տերեւալից դափնիով մը:

Դրամին Բ-կողմին վրայ կը տեսնուի զանազան ծաղիկներու փունջ մը, իրենց յատուկ տերեւներով: Փունջին ձախ կողմը կայ իսլամական Վ թիւերը, իսկ աջ կողմը Մ, այսինքն 1232 թուականը որ կը համապատասխանէ քրիստոնէական 1815 թուականին:

Հեղինակին արծաթէ դրամը կը կռօժ մէկ կրամ, կարելի է հաշուել թէ նոյն դրամին ոսկին կը կռօժ երկու կրամ:

Վենետիկի ունեցած բոլոր դրամներն ալ շատ մաքուր վիճակի մէջ են: Թերեւս աստուք վանք մտան երբ նոր հատանուած էին: Յայտնի չէ թէ ինչ պարագաներու տակ, ուր եւ որու անունով զարնուած են այս դրամները:

Ա-կողմը եւ Բ-կողմը նոյն ուղղութեամբ ↑↑ զարնուած են: Դրամները միշտ զարնուած են հակառակ ↑↓ ուղղութեամբ, այնպէս որ այս կտորը կարելի է նկատել իբր մետաղ մը, թէեւ շատ փոքրիկ է մետաղի մը համար:

Հասկնալի է, որ այս յօդուածին մէջ բոլոր հարցումներուն չենք կրցած պատասխանել: Սակայն, հետաքրքրական է ներկայացնել այս քանի մը կտորները որոնք կը կազմեն օղակներ, հինգ հարիւր տարուայ հայ դրամագիտութեան ամալի շղթային մէջ:

Զ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ

⁵ K. M. MacKenzie, Armenian Church Tokens, Armenian Numismatic Journal (Essays on Numismatics in Memory of Father Clement Sibilian. On the Centennial of His Death) Vol. IV. (1978). pp. 147-160, Pl. XV-XVIII.

ԱՅԱՍ ՔԱՂԱՔԻ ՓՈՂԵՐԱՆՈՑԸ ԵՒ ԼԵՒՈՆ Ա. ԱՐՔԱՅԻ ՊՂԻՆՁ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

1968 թուականին՝ ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՄՍՐԵԱՅ-ի էջ 213-218, Վիննայի Մխիթարեան Վարդապետ Ն. Օգ. Սեբուկեան հրատարակած է խիստ կարեւոր յայտնութիւն մը, հետեւեալ խորագրով.

ԱՅԱՍ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ ԿՈՆՈՒԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐԸ:

Ուսումնասիրութիւնը կը վերաբերի Հեթում Ա. թագաւորի պղինձ դրամներուն: Իսկ 1978 թուականին, իր հերթին, Ե. Թ. Ներսէսեան հրատարակած Այաս հատագրուած Լեւոն Բ. թագաւորի արծաթ դրամներէն ոմանք, հետեւեալ խորագրով.

ԼԵՒՈՆ Բ. Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ ՀԱՏԱՆՈՒԱԾ ԱՅԱՍ:

Այս երկու իրերայաջորդ յայտնութիւնները, Ռուբինեան դրամագիտութեան համար բացառիկ դէպքեր կարելի է համարել, որոնք պիտի գան յեղաշրջելու մինչեւ հիմա Սոյ փողերանոցին կարծեցեալ դրամներու դասակարգութիւնները, մէկ խօսքով՝ վերատեսութեան ենթարկելու Ռուբինեան դրամագիտութիւնը:

Ռուբինեան դրամագիտութեան երախտաւորը եղած է Վիննայի Մխիթարեան Հ. Կղեմէս վրդ. Սիպիլեան, որ եղած է միջազգային անուն վայելող դրամագէտ մը: Շրջան մը եղած է Կ. Պոլսոյ Օսմանեան թանգարանի փոխ տնօրէն: Ընկերակցած է Եւրոպացի կարգ մը հնաբաններու ու դրամագէտներու, շրջած է ամբողջ Կիլիկիան եւ հաւաքած հազարաւոր Հայկական դրամներ: Գրած է Ռուբինեան դրամներու մենագրութիւն մը, որ յետ մահու հրատարակած է Հ. Գրիգորիս վրդ. Գալէմքեարեան: Այդ մենագրութիւնը ամենավստահելի աղբիւրը հանդիսացած է համարեայ հայ դրամագէտներուն: Սակայն երբեք չէ յիշատակած Այասը: Իժախտաբար մեր մատենագրութիւնն ալ լուռ է այդ մասին:

Ես ինքս, որ տեսած տասնեակ հազարաւոր դրամներ եւ դասաւորած մեծագոյն Եւրոպայի Ռուբինեան հաւաքածոնները, չեմ անդրադարձած թէ գոյութիւն ունեցեր է Այաս անունով փողերանոց մը:

Դասակարգութիւնները կատարած եմ հետեւեալ ձեւով: Ամէն անգամ երբ պիտի դասակարգեմ Լեւոնեան դրամ մը, որուն երկրորդ կողմի խորագիրը գրուած ըլլայ՝
ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍԻՍ

Ես գայն կը դասակարգեմ հետեւեալ ձեւով՝
ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՍ Ի ԱԻՍ:

Ուրիշ օրինակ մը.
ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔ ԱԻՍԻՍ

Ես գայն կը դասակարգեմ՝
ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔԱ Ի ՍԻՍ:

Այսօրուայ տուեալներու լոյսին տակ, մենք կը կարծենք որ վերելի ՍԻՍԻՍ եւ ԱԻՍԻՍ տեղանունները պէտք է տալ Այաս փողերանոցին:

Նման երկու պղինձներ կան հրատարակուած, մէկը կը պատկանի Ալիշանի Սիսուան-ին, որ ունի հետեւեալ տեղանունը ԱԻԱԻՍ, երկրորդը՝ կը գտնուի Փազ տը Մօրկանի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ (Քրանսերէն) իր իսկ գծագրութեամբ, տեղանունի նոյն գծագրութեամբ: Սակայն երկու մէջբերուած գծագրութիւններն ալ վերծանուած չեն: Կ. Յ. Բասմաջեան իր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐԱՄՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԻ մէջ, նոյնութեամբ արտատպած է գայն, սակայն չէ կրցած վերծանել վերջնալիր ԱԻԱԻՍ տեղանունը, այլ պարզապէս գրած է՝ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ: